

AZ *I ~ Ü* SZEMBENÁLLÁS TERÜLETI ÉS KRONOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGAI A KORAI ÓMAGYAR KORBAN*

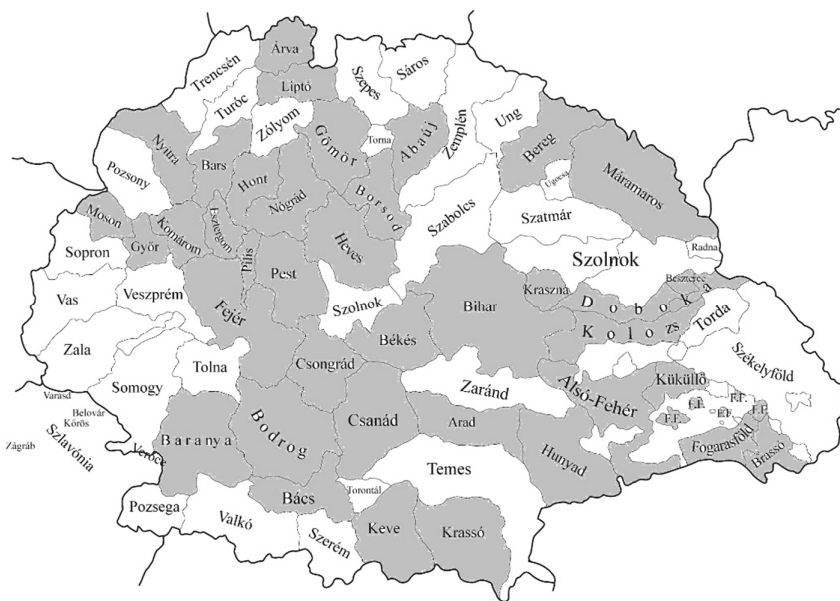
BÁBA BARBARA

1. Benkő Loránd Magyar nyelvjárástörténet című munkájában úgy fogalmaz, hogy az ómagyar kori nyelvjárási hangtani különbségek közül az *i ~ ü* szembenállás „a nyelvemlékes adatok alapján a legjobban kitapintható nyelvjárási különbséggé lépett elő” (1957: 73), ennek ellenére területi és kronológiai sajátosságainak pontos, nagy mennyiségű történeti adaton nyugvó leírása sokáig váratott magára. A közelmúltból leginkább Dudás Györgyi ide vonatkozó írásait (2003, 2004) említhetjük meg mint olyan munkákat, amelyek kellő részletességgel szólnak az *i > ü* labializáció eredményeképpen kialakult kettősségről. Minthogy azonban az általa levont következtetések 23 ómagyar kori vármegye helynévi adatainak elemzésére épülnek, egy kibővített korpuszon, a jelenleg rendelkezésünkre álló 38 vármegyéből származó adatokon elvégzett vizsgálat reményeim szerint még inkább hű képet mutathat az ómagyar kori viszonyokról.

Ebből adódóan az itt következő analízis során különös figyelmet szenteltem annak a kérdésnek, hogy vajon az ebben a tekintetben tapasztalható nyelvjárási különbségek pontos területi meghatározása lehetséges-e egyáltalán a lokalizált adatok nagy mennyisége révén. A célom ugyanis az volt, hogy a legkorábbi nyelvjárástörténeti elemzésektől eltérően valóban a történeti adatok vallomását tekintsem elsődleges információforrásnak az itt tárgyalt kérdésben. Egyet kell értenünk ugyanis Tóth Valériával abban, hogy az *i ~ ü* szembenállást (többnyire) kialakító *i > ü* labializáció „egyes nyelvjárásokhoz való kötődését pontosabban a korai ómagyar korra vonatkozó lokalizált adatok teljes körű, igen alapos feldolgozása tudja megállapítani (ahogyan igaz ez minden korai hangváltozásunk területi viszonyaira is)” (2001a: 86).

2. Az *i ~ ü* szembenállás területi-kronológiai sajátosságainak leírásához elsődleges forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálni. (Az adatbázis által jelenleg feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!) Ezt a névanyagot további adatokkal egészítettem ki a Magyar oklevél-szótár (OkLSz.) bevonásával azokban az esetekben, amikor az a korpusz adataihoz képest további információval szolgált. Igaz ugyan, hogy a Magyar oklevél-szótár adatai lokalizációt nem nyújtanak, s ezáltal a nyelvjárástörténet számára csak korlátozottan használhatók, az egyes hangalakai variánsok közötti változásviszony tisztázásában azonban adott esetben fontos fogódzkodóként szolgálhatnak (lásd például a *kőrís i-ző* változatát mutató adatot: 1055: *keuris*, OkLSz., vö. 1336: *kewres ~ kewrus*, Bereg, KMHsz. 1: 164).

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

1. ábra: Az adatok jelenlegi feldolgozottsági szintje a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában

Az *i ~ ü* szembenállást a korpuszban több mint 60 tulajdonnévi és községi lexémán keresztül, összesen 835 adat bevonásával vizsgáltam. A kronológiai és nyelvföldrajzi elemzésbe elsősorban azokat az adatpárokat vontam be, amelyeknek a korszakban *i*-ző és *ü*-ző változata is fennmaradt, de írásomban külön kitérek azokra az elemekre is, amelyeknek a korban csak labiális vagy illabiális változata adatolható, mivel az ilyen jellegű adatok további következtetések levonását teszik lehetővé. Az adatok közlésekor minden esetben megadom félkövér címszóval az adott lexémát, majd (lehetőség szerint) a lexéma egy-egy, pontos évszámmal ellátott illabiális és labiális változatának betűhív formáját. Amennyiben az adott községi vagy tulajdonnévi lexéma helynév névelemként szerepel, közlöm a név egészének betűhív alakját, amelyben azonban csak az elemzés szempontjából releváns elem szerepel dőlttel. A betűhív formákat annak a vármegyének a neve követi, ahonnan az adat származik, végül az adatközlést a forrásmegjelölés zárja le, például **Büd** 1326: *Byd* ~ 1315: *Bwd* (Abaúj, KMHsz. 1: 67), **bükk** 1243/1335: *Byk* (Gömör, HA. 2: 60) ~ 1228/1305/1361: *Buk* (Komárom, HA. 3: 60), **Fülöp** 1342: *Phylp* (Baranya, KMHsz. 1: 105) ~ +1256: *Phylp*kue (Arad, KMHsz. 1: 105), **füz** +1228/1383/1407: *fyz* (Baranya, HA. 1: 46) ~ 1291: *fuz* (Hont, HA. 3: 35), **hegyes** 1255: *Hygyshy* (Abaúj, HA. 1: 26) ~ 1332: *Higuusholm* (Kolozs, HA. 3: 52).

Elemzésem során a következő kérdésekre keresem a választ: 1. Melyek az *i ~ ü* szembenállást kialakító tényezők, s milyen kategóriákat különíthetünk el ezek alapján az

adatok között? 2. Milyen kronológiai jellegzetességeket fedezhetünk fel az egyes kategóriák körében? 3. Leírhatók-e az *i ~ ü* szembenállás területi sajátosságai a lokalizált adatok segítségével?

Mivel az adott szó etimológiájának ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a hangtani szembenállásokat értékelni tudjunk, ehhez A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát (TESz.), az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen című etimológiai szótárt (EWUng.), a Zaicz Gábor-féle Etimológiai szótárt, a Róna-Tas András és Berta Árpád által szerkesztett West Old Turcic. Turcic loanwords in Hungarian című kiadványt (WOT.), valamint az Árpád-kori vármegyék helyneveinek eddig elkészült történeti-etimológiai szótárait használtam fel (Bényei–Pethő 1998; Tóth 2001b; Póczos 2001; Rácz A. 2007).

3. Kialakulását tekintve az *i ~ ü* kettősség meglehetősen heterogén jelenség: jelenlétét az ómagyar korban magyarázhatjuk ugyanis a) a tövégi vokálisok gyengülésével induló, b) a β kiesése következtében lezajló, c) a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció eredményeként, d) az eddigiek mintájára a fonetikai helyzettől függetlenül, analógiás módon (vagyis minta alapján) is bekövetkezhet a változás; e) ez a szembenállás ugyanakkor akár reciprok fejlődésként delabializáció következtében is kialakulhat (Bárcki 1958: 51, 155; E. Abaffy 2003: 324). A hangtani változások mellett szórányosan ugyan, de előfordulhat, hogy e kettősséget morfológiai jellegű módosulás eredményezi: így például a törzsnévből metonimikus névadással keletkezett *Kesző ~ Keszü* településnév (1294: *Kezw*; Bars, KMHsz. 1: 153 ~ 1263/1466/1476: *Kezy*, Bács, KMHsz. 1: 153) *ü*, *ő*-jének képzőként való azonosítása az ilyen szerepben jóval gyakoribb *i*-vel való felcserélését eredményezhette a kései ómagyar korban (Tóth V. 2001b: 207; Rácz A. 2007: 146). Nem hangtani jelenség lévén azonban ez utóbbi kettősséggel e helyütt nem foglalkozom.

3.1. Igaz ugyan, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció a vizsgált korszakban nem (s legkorábban is csak a 15. században) jellemző (pl. *idő* > *üdő*, *tidő* > *tüdő*), erre a változásra is fontos azonban tekintettel lennünk, mivel néhány esetben éppen ezzel a ténnyel magyarázhatjuk bizonyos tulajdonnévi vagy közszói elem kizárólagos illabiális magánhangzós előfordulását a korban.

Az olyan szavak esetében például, mint a **pünkösöd** 1256>1344: *Pynkusd* (Heves, HA. 3: 28), a labiális forma hiányát a korszakban az indokolja, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció a korszakra nem jellemző, nem véletlen tehát, hogy az első olyan adatok, amelyekben a *pünkösöd* hangsúlyos szótagbeli magánhangzója is labiális, csak a 16. században tűnnek fel (TESz., vö. Bárcki 1958: 155, 1967/2002: 159). Hasonlóképpen magyarázhatjuk az **Ünő** 1339: *Inewthow* (Heves, HA. 3: 30), **Ülbő** 1270/1275: *Ilbw* (Pest, Gy. 4: 562) és **Ülő** 1289>1520 k.: *Ilewkew* (Pilis, HA. 4: 79) helynevek kizárólagos illabiális első szótagi magánhangzós előfordulását a korai ómagyar korban.

3.2. Bárcki Géza szerint a delabializációt ugyancsak későbbre, legkorábbi eseteit is csupán a 16. századra tehetjük (1958: 155, 1967/2002: 159). A közszavak körében például a *püspök* lexéma: **püspök** 1341: *Pispiky* (Bihar, KMHsz. 1: 227) ~ 1219/1550: *Pispuki* (Pest, Gy. 4: 553) második magánhangzója kapcsán az etimológia alapján felté-

telezhetjük a labiális jelleg elsődlegességét, ez a vándorszó ugyanis a magyarba feltehetően a németből került át, s a magyar nyelvi elsődleges alak a *piskup* ~ *piskop* lehetett, amelyből hangátvetéssel és hangrendi kiegyenlítődéssel *pispük* ~ *pispök* alakult (EWUng.; TESZ.; Zaicz 2006).

Bár a helynévi példák között előfordul, hogy a labiális forma adathozható korábbról, s azok etimológiája is a labiális forma elsődlegességére utalna, vagyis esetükben akár a delabializáció is feltételezhető, ezek többnyire bizonytalan etimológiája azonban nem támasztja alá kellőképpen a labiális forma elsődlegességét: pl. **Beled** 1360: *Belyd* ~ 1230: *Belud* (Moson, Gy. 4: 144, vö. 1220: *Belud* szn., FNESz.), **Büd** 1326: *Byd* ~ 1315: *Bwd*, **Abaúj** (KMHsz. 1: 67, vö. 1198: *Bud* szn., ÁSz. 154, Tóth V. 2001b: 33, 35), **Debrecen** 1235/1550: *Debrezun* ~ 1271: *Dubrychyn* (Bihar, Gy. 1: 609, VRH. 56: 152), **Titel** [1125–8]: *Titulensis* ~ +1138/[1210 k.]: *Tithil* (Gy. 1: 240–241, Dudás 2004: 175).

3.3. Az *ü*-zés forrásai között meg kell említenünk a fonetikai helyzettől függetlenül, analógiás módon bekövetkező labializációt is. Ezt a lehetőséget akkor szükséges felvetnünk, ha sem a szöveg felől induló labializációval, sem a következő szótagi labiális magánhangzóval, sem a követő *β* hatásával nem magyarázhatjuk a változást, illetve finn-ugor és török *ü*-re sem vezethető vissza a labiális magánhangzó (Bárczi 1958: 51). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az *ü* fonémastátusa mind az alapnyelvben, mind pedig az ősmagyar korban bizonytalan lehetett, egyes nyelvjárásokban az *i* hangkörnyezettől függő variánsaként funkcionálhatott (vö. E. Abaffy 2003: 124; Gerstner 2018: 110). Ekkor is fontos tehát figyelembe vennünk az adott helynév, illetve község etimológiáját.

A pusztaszemélynévből magyar névadással keletkezett **Türe** 1299/1300: *Tyre* ~ 1332–1335: *Thure* (Kolozs, Gy. 3: 377) kapcsán például ehhez a megfelelő személynévi előzmény – amennyiben a településnév valóban személynévi eredetű – jelent fogódzót (lásd blg. *Túpe*, rom. *Tire* szn., 1341: *Thyretelüke*, FNESz.). A további helynévi és közszei példák ügye azonban még nehezebben ítéhető meg, a bizonytalan és ismeretlen eredetű elemek esetében ugyanis nem hozhatunk megnyugtató döntést a labiális vagy az illabiális magánhangzó elsődlegességét illetően. Az alapnyelvi, valószínűleg ugor kori **közép** 1220/1550: *Cuzepnemet* (Abaúj, KMHsz. 1: 167) ~ 1296: *Kyzepbirch* (erdélyi Fehér, HA. 2: 31) szavunk első magánhangzója labiális-illabiális eredetének tisztázása például azért ütközik akadályba, mert a rokon nyelvi megfelelőinek feltételezhető előzménye az ugor **kitzppə* vagy **kützppə* 'közép, középső' lehetett. Mivel az *ülése* szavunk: *ül* töve ismeretlen eredetű, az első szótagi labiális és illabiális magánhangzójának viszonya ugyancsak tisztázatlan (vö. TESZ.): **ülése** 1320/1334>1411: *Beledilese* (Fejér, Gy. 2: 419) ~ 1299: *Doman vlese* (Liptó, Gy. 4: 97). Szintén bizonytalan az etimológiája *Kisdér* település nevének, ezáltal pedig az illabiális forma elsődlegessége is további megerősítést kívánna (FNESz.): **Kisdér** 1314/1323: *Kyzdyr* ~ 1329/XIV: *Kwzdyr* (Baranya, KMHsz. 1: 158).

3.4. A *β* labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció következtében kialakuló *i* ~ *ü* szembenállás igazolására Bárczi ugyan említ néhány adatrészt, azokat viszont bizonytalan olvasatuk miatt ő maga is kétes értékűnek minősíti. Az 1193-as oklevélből adathozható *quiescut*, *Quiestou* formákban például az *i* betű *j*-ként is olvasható, amely olvasatot nemcsak az oklevélben előforduló *ü*-ző formák erősítenek meg (pl. *Cueshyg*) (1958: 50), hanem az is, hogy a *köves* elem csupán ebben az egy oklevélben

fordul elő ilyen alakban az általam vizsgált adatok között is. Adatállományomban a β ($> v$) előtti *i*-zésre emellett szintén ilyen bizonytalan értékű adatokat találunk, azokban ugyanis az *yv*, *iu* betűkapcsolat *ü*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető, például **Köved** 1226: *Kyvd* ~ 1247: *Kued* (Komárom, Gy. 3: 434), **tövis** [1293–94]>1303/1400: *Tyvis* ~ 1319: *Tuys* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 188), **Füves** 1331: *Fyves* (Arad, HA. 1: 35), 1234/1550: *Fives* (Arad, KMHsz. 1: 106), 1268/1347: *Fyuesuth* (Komárom, HA. 3: 61). Ezek az adatok ráadásul elenyésző számban jönnek elő a jóval gyakoribb *ü*-ző formák mellett. Ez a benyomásunk pedig azt a feltételezést támogatja, hogy ez a fajta labializáció zömében hamarabb lezajlott, mint a tövéghangzók labializációjából kiinduló (Bárczi 1958: 50).

3.5. A következőkben az *i* ~ *ü* szembenállás elemzését az azt zömében létrehozó szóvég felől induló *i* > *ü* labializáció vizsgálatára szűkíttem. Minthogy ez a jelenség a szó vége felől induló folyamat (E. Abaffy 2003: 323),¹ mind területi, mind kronológiai szempontból fontos körülmény lehet, hogy az *i* ~ *ü* kettősség mely szótagban jelentkezik. Emellett abban is érdemesnek tűnik differenciáltan kezelniünk az adatokat, hogy az említett szembenállás a tő belsejében lévő hangot vagy a toldalékok előtt álló tövéghangzót érinti-e (vö. Losonczi 1915–1920: 195, 373; Bárczi 1958: 48). Ha ezek alapján a kritériumok alapján osztályozzuk az adatokat, az alábbi csoportokat különíthetjük el.

a) A labializáció a toldalék előtt álló tövéghangzót érinti. A típus viszonylag kis számban jelentkezik, ráadásul az ide vonható adatok csak meglehetősen bizonytalanul ítéltetők meg, mivel azok akár \ddot{e} > \ddot{o} labializációt is mutathatnak, például **bükkös** 1291: *Bykes* (Gömör, HA. 2: 60) ~ 1303: *Bykus* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 136), **hegyes** 1255: *Hygyshyg* (Abaúj, HA. 1: 26) ~ 1332: *Higuusholm* (Kolozs, HA. 3: 52), **ikres** 1332/1334: *Ikresholm* (Pest, HA. 4: 71) ~ 1341/1347: *Icrushygfew* (Heves, HA. 3: 26).

b) A labializáció a tő belsejében, hangsúlytalan szótagban jelentkezik. Az illabiális forma elsődlegességére az adatok időrendisége mellett minden esetben az adott helynév vagy község etimológiája alapján következtethetünk. Így például az illabiális forma eredetiségét a megfelelő személynévi etimonok jelzik a következő településnevek kapcsán: **Bekeny** [1193–6]/1216: *Sulgabekin* ~ 1318/1325: *Bekun* (Bács, Gy. 1: 214; vö. 1138/1329: *Beken* szn., FNESz.), **Héder** 1295/1403: *Hedrich* ~ *Hedreh* (Baranya, Gy. 1: 315) ~ 1330/1356: *Hedruhvar* (Győr, Gy. 2: 601; ném. *Hedrich* szn., Bényei–Pethő 1998: 17) és **Vének** [1093]: *Uueinic* ~ 1216 Pp./1225 k.: *Weinuc* (Győr, Gy. 2: 640; vö. 1138/1329: ? *vín* szn., le. *Wen(i)ek* szn., FNESz., Bényei–Pethő 1998: 33).

A szláv eredetű jövevénynevek szláv előzményei szintén fogódzóként szolgálnak az illabiális és labiális formák viszonyának tisztázásában, így például **Beszterce** 1336: *Byztrice* ~ 1330: *Bezturche* (Beszterce, Gy. 1: 558; vö. blg. *Búčmpuça* hn., szerbhorvát *Bístrica* hn., ukr. *Búčmpuця* hn., FNESz.), **Csetnek** 1258/1334: *Chythnik* ~ 1258/1336>1430: *Chytnuk* (Gömör, Gy. 2: 490; vö. szlk. *Štítnik*, FNESz.) és **Veternyik** 1243/1335/XVII.: *Veternyik* ~ 1258/1334: *Weburnuk* [f: *Weturnuk*] (Gömör, Gy. 2: 460, 533, 541; vö. szerbhorvát *Vetrník*, szln. *Veterník*, szlk. *Veterník*, FNESz.) esetében.

Ugyancsak a segítségünkre jöhetnek a labiális és illabiális formák kronológiai viszonyainak felfejtésében a következő szavak feltételezhető török előzményei, s az azok

¹ A hangsúlytalan szótagtól a hangsúlyosig haladó labializáció folyamatát jól mutatja a következő adatsor: **gyümölcsény** 1296/1313: *gymilchyn* (Nyitra, HA. 4: 58) > [1264 k.]: *gymulchenbukur* (Nyitra, HA. 4: 58) > +1214: *Gumulsinus* (Nyitra, HA. 4: 58).

alapján kikövetkeztetett átvett alakok: **gyümölcvény** 1271/1272: *gymylchen* (Nyitra, HA. 4: 58) ~ 1255: *gymulchen* (Abaúj, HA. 1: 25; vö. **jemilčen*, WOT.), **iker** 1095: *ikirbucur* (Oklsz. 80) ~ +1214: *Ykvrrou* (Nyitra, HA. 4: 59; vö. **ikir*, WOT.), **kóris** 1055: *keuris tue* (Oklsz. 537) ~ 1252: *Keurus* (Baranya, HA. 1: 49; vö. **kevrič*, WOT.) (vö. még TESz.; Tóth V. 2001b: 67).

A bizonytalan vagy ismeretlen eredetű közsavak és tulajdonnevek kapcsán azonban még kevésbé lehetünk bizonyosak az illabiális forma elsődlegességében, például **üreg** 1113: *Erig* (Nyitra, Gy. 4: 482) ~ 1229: *Irug* (Bihar, HA. 1: 80; (vö. TESz.; EWUng.; Zaicz 2006); **Cseric** +1228/1383/1407: *Cherych* ~ 1281/1364: *Cheruch* (Baranya, KMHsz. 1: 75; vö. Dudás 2004: 170), **Rednek** [1240]: *Rednichpotoca* (Borsod, KMHsz. 1: 230) ~ [1245]>1372: *Rednuk* (Gömör, HA. 2: 67; vö. Tóth V. 2001b: 124; Dudás 2004: 170), **Vejmür** 1090 k.: *Weimir* ~ 1212/1397/1405: *Veymurfuca* (Bodrog, KMHsz. 1: 297; Dudás 2004: 170).

c) A labializáció a tö belsejében, hangsúlyos szótagban jelentkezik. A megfelelő személynévi előzmények jelentik a (meglehetősen bizonytalan) fogódzót az első szótagban adathozható labiális és illabiális magánhangzók változási irányával kapcsolatban a személynévből formáns nélkül keletkezett **Üllő** 1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw* (Pest, Gy. 4: 562) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz.), valamint a több helyen előforduló **Fügöd** 1317/1317: *Fugud* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 159) ~ 1326: *Figud* (Csanád, KMHsz. 1: 105) (vö. 1202–3/1500: *Figud* szn.; Tóth V. 2001b: 57) esetében.

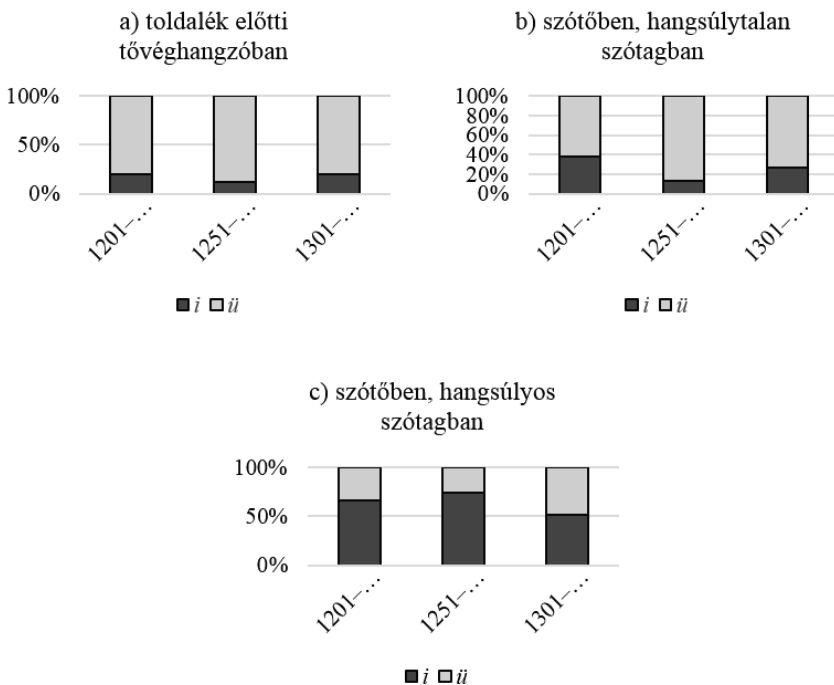
Az *i* ~ *ü* kettősséget mutató közsavaink egy része ősi örökség, ezek kapcsán a rokon nyelvi megfelelők adhatnak útbaigazítást a labiális és illabiális formák egymáshoz való viszonyát illetően, így például a **fűz** +1228/1383/1407: *fiz* (Baranya, KMHsz. 1: 106) ~ 1291: *fuz* (Hont, HA. 3: 35) közszó rokon nyelvi megfelelői alapján az illabiális forma lehet a korábbi (finnugor alapalakja valószínűleg a **pitz* volt, TESz.).

A török előzmények és az azok alapján kikövetkeztetett, magyarba feltételezhetően átkerült alakok (**kičiy*, **jemilčen*, **jünjü*, WOT.) ugyancsak az illabiális magánhangzók eredetiségét mutatják az első szótagokban (WOT., Zaicz 2006, Tóth V. 2001b: 67) a **kis** 1274: *Kyserdew* ~ 1295: *Kuskued* (Nyitra, HA. 4: 60), a **gyöngy** származékként a *gyöngyös* +1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1261/1271: *Gunguspisky* (Heves, Gy. 3: 95) és a **gyümölcvény** 1252>1360: *gymulchen* ~ 1332: *Gumulchynbukur* (Baranya, HA. 1: 47) szavak esetében.

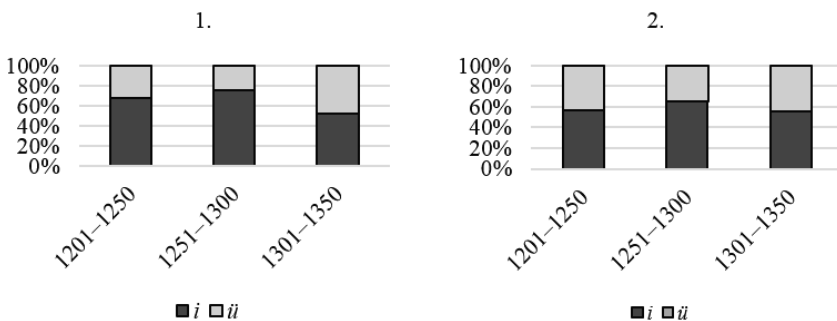
Az olyan bizonytalan vagy ismeretlen eredetű közsavak esetében azonban, mint például a *bükk* és az *üreg*, legfeljebb a labiális és illabiális formák gyakorisága, illetve az adatok első előfordulása adhat támpontot (Rácz A. 2007: 298, TESz., FNESz., Póczos 2001: 49): **bükk** 1259/1390/1454: *Bochonthon bykfew* (Kraszna, HA. 3: 73) ~ 1228/1305/1361: *Buk* (Komárom, HA. 3: 60), **üreg** 1332–5/PR.: *Iruqh* ~ *Vrug* (Baranya, KMHsz. 1: 289), 1273/1392/1477: *Irugd* ~ 1329/1371: *Vrgd* (Bihar, Gy. 1: 680).

4. Az egyes típusokhoz tartozó adatok kronológiáját tekintve azt látjuk, hogy a labializáció leggyakrabban és leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban következett be a korai ómagyar korban (vö. Dudás 2003: 126; 2004: 167, 168), s a többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok még a 14. században is nagyobb arányban adathozhatóak, mint a labiálisok (lásd a 2. ábrát). Úgy tűnik, hogy ezt az eredményt az sem befolyásolja,

hogyan a nem eredetiben fennmaradt oklevelekből származó adatokat figyelembe vesszük-e vagy sem (lásd ehhez a c) típusba tartozó elemek kronológiáját ábrázoló 3. ábrát).

2. ábra: Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyai az egyes típusok szerint

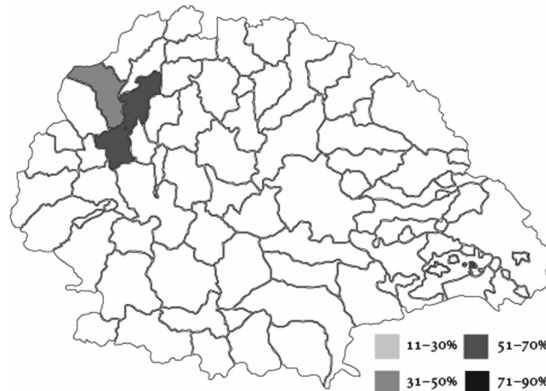

3. ábra: A szótőben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i ~ ü* szembenállás kronológiája 1) az eredeti, másolt, hamis és átírt oklevelek, valamint 2) az eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján

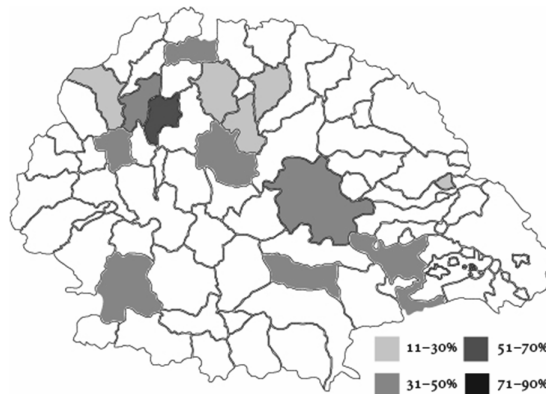
5. Az *i ~ ü* kettősség nyelvi heterogenitása, vagyis eltérő keletkezési körülményei a területiség szempontjából is figyelmet érdemelnek. Ennek az az oka, hogy mint általában az ilyen, azaz nyelvi nem egységes jelenségek, az *i ~ ü* szembenállás is bonyolult képet mutathat földrajzi helyzetét illetően is (vö. Benkő 1957: 16). Ezzel az előfeltevéssünkkel összecsengenek azok a vélekedések, amelyeket kutatóink ezeknek a jelenségeknek a területi meghatározottságáról a korábbiakban leszögeztek. Az *i > ü* labializációról például több helyen is azt a feltételezést olvashatjuk, hogy annak gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett, s a folyamat az *i > ë* nyíltabbá válási tendenciába ütközött területileg (Bárcki 1958: 47, 1967/2002: 155–156; E. Abaffy 2003: 324; vö. Juhász 2018: 319). Bárcki véleménye alapján a hangzóközi β ($> \nu$) előtti *i ü*-vé változása pedig területileg nem esik egybe a tövégi vokálisok gyengülésével induló labializációval, s előbbit szélesebb körű jelenségnek tartja, de meglátása szerint „ez sem terjedt ki az egész nyelvterületre” (Bárcki 1958: 50). Kronológiai szempontból ugyancsak nem elhanyagolható az a megjegyzése, mely szerint ez a változás „régibb keletű is, mint a szövégi sorvadók labializációjából kiinduló fejlemény” (1958: 50). Sajnos azonban ennek a típusnak az ilyen szempontú vizsgálata az adatok bizonytalan értékelési lehetőségei miatt egyelőre nem áll módunkban.

A történeti adatok azzal a megállapítással kapcsolatban sem szolgálnak bizonyító erővel, mely szerint a szembenállást kialakító labializáció gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett. Ha ugyanis az adatok százalékos eloszlását térképre vetítjük, a kutatóink által korábban megfogalmazott megállapítást nem tudjuk igazolni.

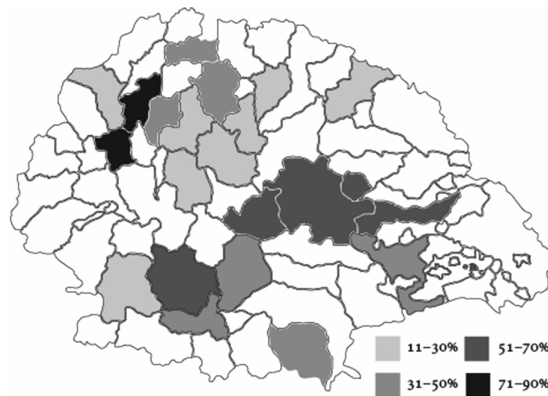
A történeti adatok alapján sokkal inkább azon az úton tudunk tovább haladni, amelyen 23 ómagyar kori vármegye adatainak elemzése révén Dudás Györgyi elindult. Az *i > ü* labializáció területisége kapcsán az egyes területekről származó legkorábbi adatokat figyelembe véve ő maga úgy látja, hogy a tendencia legkorábban, a 13. század elején a nyelvterület északnyugati részén (Komárom és Bars vármegyékben) jelenik meg, a déli-délkeleti területek (Csanád és Arad vármegyék) szintén inkább labializáló nyelvjárási részlegek. Valamivel későbbre teszi az északi-északkeleti (Abaúj, Gömör és Borsod) vármegyék és a délen fekvő (Baranya és Bodrog) vármegyék labializációját. Az erdélyi Fehér vármegyét szintén erősen labializáló területnek minősíti (2003: 126). Illabialis tendenciát mutató terület véleménye szerint „az ország középső része, Fejér, Esztergom és Békés vármegye, illetve a K-i részen Doboka vármegye” (2003: 126).

4. ábra: Az *ü*-zés százalékos területi eloszlása (1201–1250)

5. ábra: Az *ü*-zés százalékos területi eloszlása (1251–1300)

6. ábra: Az *ü*-zés százalékos területi eloszlása (1301–1350)

Úgy vélem, hogy ezeket az eredményeket az azóta rendelkezésünkre álló további vármegyék vizsgálatának bevonásával még inkább pontosíthatjuk, kivált akkor, ha az oklevelek előfordulásának területi egyenetlenségéből kiindulva az *ü-ző* adatok relatív gyakoriságát, vagyis azt mérjük, hogy az adott vármegyében előforduló *i-ző* és *ü-ző* adatok összességének hány százaléka mutat *ü-zést*. Az általam vizsgált adatok vallomása alapján pedig ugyancsak azt látjuk, hogy a labializáció terjedése a nyelvterület északnyugati részéről indulhatott ki. Dudás Györgyi korábbi megállapításait ezen a téren azzal egészíthetjük ki, hogy az erősen labializáló Komárom és Bars vármegyék mellett Nyitra vármegye is a legkorábban *ü-zést* mutató területek közé sorolható. A későbbiekben valóban labializáló jellegűvé vált a nyelvterület északi-északkeleti részén Abaúj, Gömör és Borsod vármegye, de a labializáció Liptó és Nógrád vármegyében is megjelenik ekkoriban. A nyelvterület keleti és déli területeinek bizonyos részei (például Bodrog, Bács, Csanád, az erdélyi Fehér vármegyék) szintén inkább labiális jellegűek. Érdekes adalék, hogy az erősen illabiális tendenciát mutató Doboka szomszédságában Kolozs vármegye adatainak nagyobbik része *ü-ző* jellegű. Abban ugyancsak egyetérthetünk Dudás Györgyivel, hogy az ország középső részén (leginkább Fejér, Esztergom és Pilis vármegyékben) az adatok erősen illabiális jelleget tükröznek, ugyanakkor Pest és Heves megyében enyhe labializáló hajlam is megmutatkozik (lásd a 4., 5., 6. ábrát).

Az erősen illabiális tendenciát mutató területek meghatározásában esetlegesen azok a közszavak és helynevek is a segítségünkre jöhetnek, amelyeknek a korszakban csakis illabiális változata van. Az ilyen sajátosságot mutató adatokról azonban azt gyaníthatjuk, hogy a labiális változatok hiánya mögött számos egyéb tényező, így például a szó etimológiája alapján az utolsó szótagban feltehető hosszú magánhangzó (pl. *Hetény*, *Edelény*, *Vezekény*, *Nemcsény*, *Berény*)² (Dudás 2004: 176), illetve a korábban már említett, következő szótagi labiális hatására bekövetkező kései labializáció is állhat.

6. Az *i ~ ü* szembenállás körébe vonható adatok közel negyven ómagyar kori vármegyében történő vizsgálata, úgy vélem, több ponton is tanulságokkal szolgált. Nem kétséges persze, hogy a kutatásból kimaradt ómagyar kori vármegyék későbbi feldolgozása teheti csak teljessé az *i ~ ü* kettősségről jelenleg kialakított képet, s a vizsgálat által nyert eredményekhez való óvatos viszonyulást az elemzést gátló sok egyéb tényező (így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatainak bizonytalan forrásértéke, egy-egy forrás bizonytalan volta, az olvasati nehézségek, illetve az adott helynév vagy közszó etimológiájának bizonytalansága) is indokoltta teszi.

Bár sok esetben a helynevek és közszavak etimológiájának felfejtése révén sem sikerült bizonyosságot szereznünk az *i ~ ü* kettősség kialakulására vonatkozóan, az ilyen szembenállást mutató adatok részletes elemzésével az *i ~ ü* kettősség kialakulását általában befolyásoló tényezőkről további ismereteket szerezhettünk. Egyrésztől megkérdőjelezhetővé vált az a tétel, mely szerint a delabializáció első példái csak a 16. században jelentkeznek, hiszen a helynévi adatok több (bár bizonytalan) ellenpéldát szolgáltatnak erre a jelenségre. Másrésztől a β labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializációt illetően a helynévi adatok tovább erősítették azt a feltételezést, mely szerint ez a változás valószínűleg korábban zajlott le, mint a szöveg felől induló labializáció,

² **Hetény** 1212/[1340–9]: *Hetin ~ Heten* (Kolozs, Gy. 3: 421), **Edelény** 1299/1406: *Edelin* (Borsod, Gy. 1: 772), **Berény** *1276/1641: *Berin* (Fejér, Gy. 2: 349), **Vezekény** 1327: *Wezekyn* (Bars, Gy. 1: 485), **Nemcsény** 1301: *Nemchyn* (Bars, Gy. 1: 463).

hiszen az e tendencia következtében kialakuló kettősségre nem találtunk meggyőző adatpárokat, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü*-zű alakok jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között.

Az *i* ~ *ü* szembenállás kronológiai viszonyainak feltárásakor leginkább a szóvég felől induló labializáció sajátosságaira vonatkozóan számolhatunk újabb eredményekkel. Ezen a téren ugyanis konkrét, nagy mennyiségű adat segítségével nyert megerősítést az a szakirodalomban korábban hangoztatott tétel, mely szerint a változás leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban, majd a hangsúlytalan, s végül a hangsúlyos szótagban következik be (Losonczi 1915–1920: 195, 373; Bárczi 1958: 48; E. Abaffy 2003: 323). A jelenség területi sajátosságait illetően a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint az viszont megkérdőjelezhetővé válik, hogy a labializáció gócpontjaként valóban a Dráva torkolatának vidéke jelölhető meg. A nyelvtörténeti adatok ugyanis sokkal inkább a nyelvterület északnyugati részét jelölik ki – kellő óvatosság mellett – mint a jelenség terjedésének kiindulópontját.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 106–128, 301–351.
- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1967/2002: Hangtörténet. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán szerk.: *A magyar nyelv története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 95–180.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bényei Ágnes – Pethő Gergely 1998: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtörténeti Kiadványai 2. Debrecen.
- Dudás Györgyi 2003: Az ómagyar kori *i* > *ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41, 117–128.
- Dudás Györgyi 2004: A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1, 167–182.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest: Akadémiai.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gerstner Károly 2018: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 103–128.
- Gy. = Györfly György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest: Akadémiai.
- HA. 1., 2., 3., 4. = Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. 2017. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 314–349.

- KMHsz. = Hoffmann István szerk. 2005: *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Losonczi Zoltán 1915–1920: Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44, 373–406; 45, 45–116, 195–266.
- Oklsz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Póczos Rita 2001: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Rácz Anita 2007: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- Tóth Valéria 2001a: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Tóth Valéria 2001b: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Zaicz Gábor 2006: *Etimológiai szótár: magyar szavak és todalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- VRH. = K. Fábrián Ilona 1997: *A Várad Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.